

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.645.5:34.03

ДАНЕЛІЯ О.С.

**ЗАХИСТ ОСОБИСТИХ ПРАВ ТА ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ ЗАХИСТ
ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЮРИСДИКЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

У статті досліджуються особливості механізму захисту особистих прав та права на справедливий судовий захист юридичних осіб як суб'єктів звернення до Європейського суду з прав людини. Особлива увага в статті приділяється аналізу відповідної практики Суду, а також доктринальних позицій вітчизняних і закордонних авторів у контексті захисту особистих прав і права на справедливий судовий захист юридичних осіб в юрисдикції Європейського Суду з прав людини.

Ключові слова: юридичні особи, Європейський суд з прав людини, прецедентна практика, захист особистих прав, право на справедливий судовий захист, Конвенція про захист права та основоположних свобод, 1950 р. та ін.

В статье исследуются особенности механизма защиты личных прав и права на справедливую судебную защиту юридических лиц как субъектов обращения в Европейский суд по правам человека. Особое внимание в статье уделяется анализу соответствующей практики Суда, а также доктринальных позиций отечественных и зарубежных авторов в контексте защиты личных прав и права на справедливую судебную защиту юридических лиц в юрисдикции Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: юридические лица, Европейский суд по правам человека, прецедентная практика, защита личных прав, право на справедливую судебную защиту, Конвенция о защите права и основных свобод, 1950 г. и др.

The article deals with the peculiarities of the mechanism of protection of individual rights and the right to a fair trial for the legal entities as subjects of the applications to the European Court of Human Rights. Special attention is paid to the analysis of the relevant case law and doctrinal approaches of national and foreign scientists in the field of the protection of personal rights and the right to a fair protection of legal entities under the jurisdiction the European Court of Human Rights.

Key words: legal entities, European Court of Human Rights, case-law, protection of individual rights, right to fair trial, Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950 etc.

Вступ. Активне залучення України й інших держав у міжнародно-правові механізми щодо захисту прав і основоположних свобод людини в межах Ради Європи (далі – РЄ) обумовлює, насамперед, еволюцію національних правопорядків у різноманітних сферах; зокрема й у контексті діяльності юридичних осіб, їхніх прав, гарантованих Конвенцією про захист прав і основоположних свобод 1950 р. [5] (далі – Конвенція, ЄКПЛ). Наразі для органів державної влади України, особливо судових органів, нагальною є проблема забезпечення дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина на такому ж рівні, як вони гарантуються ЄКПЛ і практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Тому суддям у своїй практичній діяльності, під час розгляду справ будь-якої юрисдикції, необхідно звертатися не тільки до національного законодавства, а і до практики ЄСПЛ, і враховувати її в процесі правозастосування.

© ДАНЕЛІЯ О.С. – аспірант відділу європейського права та міжнародної інтеграції (Інститут законодавства Верховної Ради України)

Дослідженню прецедентної практики ЄСПЛ у вітчизняній доктрині міжнародного права приділяється значна увага в багатьох аспектах. Проте варто констатувати, що основна частина таких досліджень присвячена розгляду скарг фізичних осіб до ЄСПЛ. Натомість комплексні дослідження захисту особистих прав і права на справедливий судовий захист юридичних осіб у міжнародній судовій практиці із захисту основоположних прав і свобод у вітчизняній міжнародно-правовій науці практично відсутні. Водночас таке дослідження здається актуальним як для міжнародної практики, так і для національної, адже правозастосовна практика ЄСПЛ є частиною української правової системи, а його рішення є обов'язковими для виконання на території України. Отже, очевидною є потреба посилення гарантій такого права для юридичних осіб, що зумовлює актуальність таких наукових пошуків у правовій доктрині.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз механізмів захисту особистих прав і права на справедливий судовий захист юридичної особи в контексті юрисдикції Європейського суду з прав людини. Для реалізації цієї мети необхідно узагальнити відповідну практику ЄСПЛ, послідовно провести її порівняльно-правовий аналіз з урахуванням національних і часових чинників і визначитися з релевантними доктринальними пропозиціями.

Результати дослідження. Вагомий внесок у дослідження розвитку організаційно-правових засад діяльності Європейського суду з прав людини зробили такі вітчизняні вчені, як: М. Антонович, Т. Анцупова, М. Буроменський, В. Буткевич, А. Георгіца, В. Денисов, А. Дмитрієв, В. Євтинов, Н. Карпачова, М. Козюбра, В. Лутковська, Г. Лук'янець, В. Мищик, В. Паліюк, І. Піляєв, П. Рабінович, С. Рабінович, Н. Раданович, Д. Супрун, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін.

Дану проблематику досліджували й такі іноземні вчені-правознавці, як: С. Бахін, Д. Гом'єн, М. Ентін, Л. Зваак, В. Карташкін, Р. Кей, Ф. Ліч, П. Лемменс, О. Лукашова, І. Лукашук, А. Мовчан, Р. Мюллерсон, В. Туманов, С. Черниченко та ін.

Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам захисту прав людини, наразі у вітчизняній юридичній науці відсутні дисертаційні дослідження проблем, безпосередньо пов'язаних із доступом юридичних осіб до ЄСПЛ і реалізацією ними прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ. Зазначені вище чинники свідчать про актуальність теми дослідження та зумовили її вибір.

У зв'язку з вищезазначеним, вкрай актуальним для розвитку вітчизняної юридичної науки, а також правозастосовної практики є проведення ґрунтовних наукових розвідок у контексті дослідження рішень ЄСПЛ з окремих питань. Особливо актуальними, на нашу думку, є питання, пов'язані із захистом прав юридичних осіб як суб'єктів захисту ЄКПЛ.

Як відомо, юридичні особи не можуть користуватися всіма особистими правами, закріпленими ЄКПЛ. Зрозуміло, що компанії через свою правосуб'єктність не можуть звернутися до Суду по захист права на життя, свободу й особисту недоторканість, права на повагу до приватного і сімейного життя тощо. З усіх особистих прав, закріплених Конвенцією, юридичні особи можуть користуватися правом на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9 ЄКПЛ) [5]. Найрозповсюдженішим видом порушення прав юридичних осіб на свободу думки, совісті та релігії є безпідставне втручання з боку органів влади в діяльність релігійних об'єднань.

Відповідно до ст. 9 Конвенції, кожен має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як індивідуально, так і спільно з іншими, публічний або приватний порядок у богослужінні, навчанні, релігійних і ритуальних обрядах. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає таким обмеженням, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [3, с. 350].

Порушення ст. 9 Конвенції найчастіше пов'язане з порушеннями інших статей. У цьому випадку Суд зазвичай розглядає порушення однієї статті як основне, але у світлі іншої статті. Наприклад, у справі *Otto Preminger Institut V. Austria* заявник скаржився на порушення урядом ст. ст. 9 і 10 Конвенції [16]. Суть справи полягала в такому: асоціація *Otto Preminger Institut* (далі – ОРІ) збиралася провести демонстрацію фільму Вернера Шретера «Собор любові», в якому в сатиричній формі були представлені деякі релігійні образи. Римська католицька церква звернулася до прокуратури, яка порушила кримінальну справу проти директора ОРІ за звинуваченням в образі релігійних вірувань, а фільм був конфіскований. Пізніше кримінальну справу проти директора ОРІ було припинено, проте розгляд щодо конфіскації фільму продовжився.

Уряд наполягав на тому, що конфіскація фільму була спрямована на захист прав інших осіб, зокрема й права на повагу релігійних почуттів, а також на запобігання заворушень. Суд

у рішенні по справі зазначив, що «у тих, хто відкрито висловлює свою релігійну віру, незалежно від приналежності до релігійної більшості чи меншості, немає розумних підстав очікувати, що вони залишаться поза критикою. Вони повинні проявляти терпимість і миритися з тим, що інші заперечують їхні релігійні переконання і навіть поширюють вчення, ворожі їхній вірі. Однак способи критики або заперечення релігійних вчень і переконань можуть спричинити відповідальність держави, якщо вона не забезпечує вільного використання права, гарантованого ст. 9, всім, хто дотримується цих поглядів і переконань. В екстремальних ситуаціях результат критики або заперечення релігійних переконань може бути таким, що стане на заваді свободі дотримуватися або висловлювати такі переконання. Є підстави вважати, що релігійні почуття віруючих, гарантовані ст. 9, піддалися образі внаслідок провокаційного зображення предметів релігійного культу. Таке зображення може розглядатися як зловмисне порушення духу терпимості, який є відмінною рисою демократичного суспільства. Конвенцію треба розглядати загалом, а тому тлумачення і застосування ст. 10 у цій справі має відповідати логіці Конвенції. Суд також підкреслив, що національна влада перебуває в більш вигідному становищі, ніж Суд для оцінки необхідності такої міри з урахуванням ситуації в даному місці та в даний час» [16].

В інших аналогічних справах Судом розглядалася ситуація комплексного порушення прав, гарантованих ст. ст. 9 і 11 Конвенції. Так, у рішенні в справі Московського відділення Армії порятунку проти Росії, Суд вказав на такі основні принципи: «<...> свобода думки, совісті і віросповідання, закріплена в ст. 9, є однією з основ демократичного суспільства. З погляду віросповідання – це важливий елемент, який є частиною самобутності віруючих і їхнього життя, а також є важливим для атеїстів, агностиків, скептиків і невіруючих осіб. Від неї залежить плюралізм, що характеризує демократичне суспільство, який дорогою ціною досягався протягом багатьох століть». Суд також вказав, що «оскільки громади віруючих, як правило, існують у формі організованих об'єднань, ст. 9 Конвенції повинна тлумачитися у світлі ст. 11 Конвенції, яка захищає право на об'єднання від необґрунтованого втручання держави. З цього погляду право віруючих на свободу віросповідання, яке охоплює право сповідувати релігію спільно з іншими, включає також право віруючих вільно збиратися, без довільного втручання держави. Незалежне існування громад віруючих є невід'ємною частиною плюралізму в демократичному суспільстві. Обов'язок держави зберігати нейтралітет і неупередженість несумісний з оцінкою легітимності релігійних переконань, що підтверджується прецедентною практикою». Суд також дійшов висновку, що відмова національних властей надати об'єднанню віруючих статус юридичної особи може розглядатися як обмеження права заявників на свободу об'єднання, а також обмеження права на свободу віросповідання, передбаченого ст. 9 Конвенції. У цій справі Суд визнав порушення ст. ст. 9 і 11 Конвенції. Принципи, сформовані Судом, повинні застосовуватися під час реєстрації релігійних об'єднань. Влада не повинна, окрім особливих випадків, проводити оцінку законності будь-яких релігійних вірувань або способів їх вираження.

Юридичні особи можуть звертатися по судовий захист ще одного конвенційного права, закріпленого в ст. 13 Конвенції – права на ефективний засіб юридичного захисту. До того ж право на справедливий судовий розгляд також окремо закріплюється у ст. 6 Конвенції, в якій, серед іншого, передбачаються основні гарантії, пов'язані із цим правом. Варто зазначити, що кількість скарг на порушення ст. 6 Конвенції є однією з найчисленніших порівняно з кількістю скарг, що спрямовуються до ЄСПЛ у зв'язку з порушенням положень інших статей Конвенції.

У ст. 6 Конвенції зазначено: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Кожен, хто обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено законним порядком. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- b) мати час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту;

с) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

д) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача» [5].

М. де Сальвіа вважає, що «принцип верховенства права, один з елементів спільної духовної спадщини держав-членів Ради Європи, лежить в основі найважливішої гарантії, закріпленої в п. 1 ст. 6 Конвенції: право на справедливий судовий розгляд» [6]. Таке право має бути ефективним і доступним, а не теоретичним ані ілюзорним. Вибір засобів, які надають держави для здійснення такого права, залишається на їхній особистий розсуд. Під час розгляду скарг щодо утиску права на справедливий судовий розгляд Суд не робить оцінки обґрунтованості рішень національних судових органів, а лише перевіряє відповідність судових процедур вимогам Європейської конвенції. ЄСПЛ сформулював власний підхід до питання про те, які судові процеси і в яких органах можуть визнаватися судовим розглядом з погляду положень Конвенції. Положення ст. 6 Конвенції стосуються сфери цивільного та кримінального правосуддя. Розповсюдженою є думка, що на юридичних осіб поширюються тільки положення, що стосуються цивільного процесу, однак така позиція не відповідає сформованій практиці Суду.

Щодо поширення гарантій, закріплених ст. 6 Конвенції, на цивільні судові процеси, то варто зазначити, що галузь цивільного права, з погляду положень Конвенції, не збігається з галуззю цивільного права в національному законодавстві держав-учасниць Конвенції. На підставі прецедентної практики Суду в контексті положень Конвенції можна дійти висновку, що під сферу дії цивільного права підпадають будь-які спори щодо майнових прав, зокрема й ті, що розглядаються на підставі адміністративних законів. Однак обмеження права на судовий розгляд у вигляді відмови від розгляду справи в суді у зв'язку з арбітражним застереженням не буде порушенням цього права [1]. Загального визначення того, що саме належить до цивільних прав і обов'язків у світлі ст. 6 Конвенції, Суд не сформулював і в кожному конкретному випадку вирішує це питання, виходячи з обставин справи.

На підставі аналізу прецедентної практики Суду можна зробити висновок про те, що до цивільно-правової сфери належать такі питання: правовідносини між приватними особами, зокрема й у сфері договірних прав, комерційного права, цивільно-правових деліктів, майнових прав; правовідносини між приватною особою і державою у сфері майнових відносин, зокрема й щодо прав на нерухомість, а також ухвалення владою рішень, що стосуються прав власності приватних осіб; права приватних осіб на комерційну діяльність (наприклад, питання ліцензування, зокрема й відкликання ліцензії та інших видів дозволів на визначені види діяльності); відшкодування збитків, понесених під час адміністративних і кримінальних розглядів; будь-які слухання, у межах конституційного або публічного права, результат яких може виявитися вирішальним для цивільних прав і обов'язків.

Зазначимо, що до сфери дії ст. 6 Конвенції не входять податкові спори, хоча в них є майновий аспект [4, с. 86]. Відповідно до позиції ЄСПЛ, «питання оподаткування належать до самої суті прерогатив державної влади, а публічно-правовий характер зв'язку платника податків із державою є домінуючим» [1]. Однак практика Суду свідчить про те, що він, ймовірно, перебуває на шляху зміни свого ставлення до податкових спорів і до можливості застосування до них гарантій, передбачених ст. 6 Конвенції. Так, у справі *Bulves AD v. Bulgaria*, Суд визнав порушення державою ст. 1 Додаткового протоколу щодо порушення права власності компанії у зв'язку з відмовою уряду у відрахуванні податку на додану вартість (далі – ПДВ) [11]. І хоча рішення Суду в даній справі стосувалося порушення ст. 1 Додаткового протоколу, складно уявити, що Суд, визнавши порушення ст. 1 Протоколу, відмовився би розглядати питання про порушення ст. 6 Конвенції, якби воно було і заявник вказав би його в скаргі. У зв'язку із зазначеним деякі автори висловлюються на користь того, що податкові спори підпадають під дію ст. 6 Конвенції. Однак далі ці ж автори зауважують, що загальні питання оподаткування та податкові ставки не розглядаються Судом як цивільні права й обов'язки.

Щодо поширення гарантій, закріплених ст. 6 Конвенції, на кримінальне провадження у справах, то необхідно зазначити, що в практиці Європейського суду є випадки поширення таких гарантій на процеси, що розглядаються національними судами в межах цивільних і адміністративних процесів. Держави мають широкі повноваження в питанні визначення, що належить до

сфери кримінального права. Однак під час розгляду справ Суд самостійно вирішує, чи повинні відносини між заявником скарги та національними державними органами визнаватися як такі, що підпадають під сферу регулювання кримінального закону, а отже, захищатися положеннями Конвенції, що гарантують захист прав особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Проводячи таку оцінку, Суд зазвичай виходить із суті та суворості покарання, призначеного особі. Крім того, Суд також може проводити оцінку того, чи може конкретне звинувачення розглядатися з погляду кримінального сенсу положень ст. 6 Конвенції, беручи до уваги класифікацію такого правопорушення в системі внутрішнього права і характер правопорушення, оскільки розгляд Судом справ про адміністративні порушення часто може бути віднесено до кримінальної сфери.

Навіть якщо покарання не кваліфікується за кримінальним законодавством відповідно до національного права держави, Суд може визнати зазначене покарання таким, що належить до кримінальних, і, відповідно, застосувати до нього й до судового процесу, який закінчився або потенційно закінчиться призначенням такого покарання, гарантії справедливого судового розгляду, закріплені в ст. 6 Конвенції. Стосовно кримінального процесу можливість такого розсуду Суду покликана забезпечити захист прав осіб від порушення їх національними органами держави, використовуючи водночас декриміналізацію якихось правопорушень, з тим, щоб виключити надання гарантій, передбачених щодо кримінального обвинувачення. «Якби договірні держави могли на свій розсуд класифікувати правопорушення як дисциплінарне замість кримінального або переслідувати особу, яка допустила правопорушення на підставі дисциплінарного, а не кримінального переслідування, дія основних положень ст. 6 п. 1 потрапляла б на розгляд влади. Це могло б привести до результатів, несумісних із цілями і завданнями Конвенції» [2, с. 14]. Так, у рішенні про прийнятність скарги ВАТ «Нафтова компанія ЮКОС» проти Росії Суд визнав, що компанія була визнана винною в ухиленні від сплати податків і повинна була сплатити борг, відсотки і штраф у розмірі 40% від суми боргу. Цей штраф є досить значною сумою, становить більше півмільярда євро, розрахований пропорційно розміру несплачених податків, не має верхньої межі й, очевидно, має на меті покарання і запобігання повторного порушення. За таких обставин Суд дійшов висновку про кримінальну природу порушення з погляду ст. 6 Конвенції і вважає, що положення ст. 6, що стосуються спорів у кримінальних справах, повинні застосовуватися до судового процесу щодо ухиляння від сплати податків. Положення ст. 6 Конвенції застосовуються до будь-яких спорів, зокрема й щодо прав, передбачених національним законодавством, а не тільки щодо прав, гарантованих Конвенцією.

Право на справедливий судовий розгляд тлумачиться Судом розширено і включає не тільки право на дотримання встановлених ст. 6 гарантій під час судового процесу, а також право на доступ до суду і право на виконання судового рішення. Якби текст ч. 1 ст. 6 розумівся лише як гарантія розгляду справи, вже поданої до суду, то держава – сторона спору могла, не порушуючи цю статтю, ліквідувати суди або виключати з їхньої компетенції розгляд деяких видів цивільних справ, передаючи їх на розгляд урядових органів. На думку Суду, було б немисливо, щоб ч. 1 ст. 6 містила процесуальні гарантії, надані сторонам у цивільних справах, і не захищала б спершу право практично користуватися такими гарантіями – право на доступ до суду [15, п. 35].

Щодо права на виконання ухваленого судового рішення Суд зазначив таке: «Важко уявити, що п. 1 ст. 6, докладно описуючи надані сторонам процесуальні гарантії – справедливий, публічний і швидкий розгляд, – залишив би реалізацію судових рішень без захисту; якщо вважати, що ст. 6 говорить тільки про доступ до правосуддя, то це може призвести до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права, який держави зобов'язалися дотримуватися під час ратифікації Конвенції. Виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розглядатися як невід'ємна частина судового розгляду справи в сенсі ст. 6. Для Суду невиконання судового рішення означає незавершеність судової процедури як такої» [4, с. 101].

На підставі положень ст. 6 Конвенції та практики Суду щодо її застосування було сформульовано низку вимог, які повинні застосовуватися до судового процесу на виконання гарантій, закріплених у цій статті. Отже, до сфери дії права на справедливий судовий розгляд, що гарантується ст. 6 Конвенції, включаються: право брати участь у процесі та бути вислуханим; рівність і змагальність сторін; публічність процесу; незалежність і неупередженість суддів; суд, створений на підставі закону; розумні строки судового розгляду; вмотивованість судового рішення.

Розглянемо вищезазначені складники права на справедливий судовий захист у контексті практики Європейського суду детальніше.

Перший складник – право брати участь у процесі (право на доступ до правосуддя) – не є чітко вираженим у тексті ст. 6 Конвенції. Однак Суд вказав, що ця стаття забезпечує право кожної особи на звернення до суду щодо спорів цивільно-правового характеру. Як зазначається вище, право на справедливий судовий розгляд охоплює не тільки право на дотримання гарантій, передбачених ст. 6, під час судового процесу, але також і право на доступ до правосуддя. В іншому разі національна влада могла б скасувати судову систему і в цьому не було б порушення вимоги ст. 6. З такого погляду цікавою здається справа *Canea Catholic Church v. Greece*, в якій церква скаржилася на порушення прав, передбачених ст. 6, у зв'язку з тим, що їй було відмовлено в доступі до правосуддя, оскільки вона не визнавалася юридичною особою, а отже, не мала правосуб'єктності і не могла захищати своє право власності в національному суді [13]. У цій справі Суд визнав наявність порушення права на справедливий судовий розгляд.

Крім того, у контексті прав юридичних осіб під час проведення судових процесів цікавим є питання про порушення справедливості судового розгляду, якщо особі не був наданий захисник. У справі *Pham Hoang v. France* Суд вказав, що коли йдеться про складні питання й обвинувачений не має юридичної підготовки, достатньої для того, щоб висувати і розвивати відповідні аргументи (що до снаги досвідченому адвокату, який має необхідну кваліфікацію), то інтереси правосуддя вимагають, щоб для участі в процесі був офіційно призначений захисник [14]. Водночас згідно з позицією Суду, право на доступ до правосуддя може бути порушено, якщо особі не був наданий адвокат для захисту її інтересів у цивільному процесі, а не тільки в кримінальному [8]. Право брати участь у процесі означає, що особа, якій пред'явлено кримінальне обвинувачення, має право на присутність у суді під час розгляду її справи. Однак це правило не поширюється на процес розгляду цивільної справи – у такому разі вимога присутності сторони існує тільки за розгляду справ особливого роду, наприклад, коли потрібно провести оцінку особистої поведінки однієї зі сторін. Як і у випадку з гарантією на публічність процесу, право на присутність особи під час розгляду її справи в апеляції гарантується ст. 6 Конвенції лише тоді, коли апеляційним судом розглядаються факти справи. Якщо апеляційний суд розглядає питання права, то присутність сторони в процесі не є обов'язковою. Право на участь у процесі пов'язане із правом на мовчання (*nemo tenetur se detegere*) і правом не свідчити проти самого себе. Хоча щодо останнього із прав Конвенція прямо не говорить, проте судова практика його визнає [4, с. 94].

У зв'язку із правом не свідчити проти себе самого цікавою здається справа *Saunders v. the United Kingdom*, в якій заявник був директором і розпорядником компанії *Guinness PLC*, яка придбала компанію *Distillers Company PLC*, на яку претендувала також корпорація *Argyll Group PLC*. Після цього інспектори Міністерства торгівлі та промисловості почали розслідування, оскільки виникла підозра, що під час боротьби за контроль над компанією *Guinness PLC* штучно утримувала вартість своїх акцій або грала на їх підвищення через протизаконні операції. Інспектори опитували заявника дев'ять разів і за законом він був зобов'язаний відповідати на поставлені запитання, оскільки невиконання цієї вимоги могло призвести до висунення йому обвинувачення в неповазі до суду, яке карається штрафом або тюремним ув'язненням терміном до двох років. У результаті розслідування було виявлено наявність кримінального злочину, допущеного заявником, і йому були пред'явлені звинувачення в скоєнні кримінального злочину. Звинувачення доводило його винність, використовуючи його свідчення, надані інспекторам. Суд Крони визнав заявника винним за дванадцятьма пунктами звинувачення і засудив його до п'яти років тюремного ув'язнення. Заявник скаржився на порушення ст. 6 Конвенції, оскільки в суді проти нього використовувалися свідчення, дані ним у зв'язку з іншим розслідуванням і до пред'явлення йому обвинувачення в кримінальному злочині. З аналізу даної справи випливає те, як представник компанії, даючи свідчення в межах розслідування дій компанії, потім був звинувачений у межах кримінального розслідування, а його свідчення були перенесені зі сфери правопорушення у формі злочину, допущеного компанією, у вчиненні якого обвинувачувався вже він сам як фізична особа. Отже, на підставі аналізу практики Суду можна зробити висновок, що будь-які заяви, зроблені особою як від свого імені, так і у зв'язку з поданням якої-небудь компанії поза межами судового процесу, не можуть надалі бути використані проти нього в процесі. Хоча Судом і не розглядалося питання про свідчення компаній проти себе, проте можна зробити висновок, що, ймовірно, це також визнавалося б Судом порушенням ст. 6 Конвенції, якби Суду довелося розглядати таке питання. Ймовірно, що відмова офіційних представників компанії від надання свідчень, які можуть бути використані проти цієї компанії, також може бути визнана Судом правомірною.

Рівність і змагальність сторін є одним з основних елементів права на справедливий судовий розгляд справи. У сфері цивільного права, тобто у спорах, де стикаються приватні інтереси,

рівність розглядається як обов'язок надати кожній стороні розумну можливість викласти свою позицію у справі, зокрема й докази в умовах, що не ставлять її в становище гірше, ніж у процесуального противника [1].

Одним із важливих елементів справедливого судового розгляду є публічний характер судового процесу. Як зазначив Суд, публічний характер розгляду захищає заявників від тасмного, підконтрольного правосуддя; це також один із способів зміцнення довіри до діяльності судів як вищої, так і нижчої інстанції. Роблячи процес відправлення правосуддя прозорим, публічність сприяє досягненню мети п. 1 ст. 6, а саме забезпеченню справедливого судового розгляду, гарантія якого є одним із фундаментальних принципів будь-якого демократичного суспільства. Проте варто мати на увазі, що від дотримання правила про публічність судового процесу допускаються відступи: у разі, коли цього вимагає захист суспільної порядку або захист прав учасників процесу на особисте життя (цей випадок стосується фізичних осіб). Рішення про проведення закритого судового розгляду цивільної справи може бути пов'язано, наприклад, з необхідністю збереження комерційної тасмниці [9]. Рішення про проведення закритого судового розгляду не повинно неодмінно стосуватися всього розгляду, як це нерідко практикується, а цілком може поширюватися лише на ту його частину, під час якої досліджуються обставини, що не підлягають оприлюдненню. Що стосується розгляду справ в апеляційному суді, то ЄСПЛ було вироблено правило, відповідно до якого в апеляційному суді усні слухання є обов'язковими, якщо в апеляції розглядається питання про відхилення апеляції, тобто вирішуються питання права. Проте коли в апеляції розглядаються питання фактів і права, усні слухання є обов'язковими.

Варто зауважити, що право на публічний розгляд складається із трьох елементів: 1) гласність процесу; 2) усність процедури розгляду справи і 3) вільний доступ до механізмів судового захисту. Положення ст. 6 Конвенції також припускають публічне оголошення судового рішення. Однак вимога публічного оголошення судового рішення не повинна тлумачитися буквально як вимога публічно зачитати рішення. Тому публічним оголошенням визнається депонування рішення в канцелярії суду, яка робить повний текст рішення доступним для всіх зацікавлених осіб. Як зазначають деякі автори, Суд поки не висловив своєї думки щодо того, що слід розуміти під рішенням, тобто чи охоплює термін «рішення» тільки його резолютивну частину або ж й описово-мотивувальну частину також [2, с. 14].

Незалежність суддів як складник права на справедливий розгляд справи завжди презюмується. Однак у тих випадках, коли Суд оцінює справедливість процесу, який проводився несудовими органами, Суд перевіряє, наскільки вимога незалежності була виконана. Для цього Судом використовуються три критерії: 1) процедура призначення членів судового органу; 2) тривалість їхньої роботи як суддів цього органу; 3) наявність гарантій, що перешкоджають тиску на них, і наявність зовнішніх атрибутів незалежності цього органу. Причому незалежність має бути від виконавчої влади та від сторін у справі. На думку ЄСПЛ, свідченням незалежності судового органу є наявність у ньому представників з юридичною освітою. Призначення виконавчою владою членів судового органу не свідчить про відсутність їхньої незалежності. Крім того, неупередженість суддів також завжди презюмується Судом. Як зазначають деякі фахівці, незважаючи на те, що скарги на порушення вимоги неупередженості суду часто направляються до Суду, жодна з них не була визнана правомірною [12]. Із принципом безсторонності суду тісно пов'язаний принцип презумпції невинуватості. Однак цей принцип частіше застосовується до фізичних осіб, ніж до юридичних, зважаючи на те, що можливість обвинувачення юридичних осіб у кримінальних злочинах зустрічається в обмеженому переліку юрисдикцій. Однак у будь-якому разі презумпція невинуватості повинна дотримуватися і щодо юридичних осіб у тих випадках, коли це доречно.

Розгляд справи судом, створеним на підставі закону, є ще однією гарантією, що закріплюється Конвенцією в межах ст.6. Стосовно цієї гарантії Суд зазначив, що метою і призначенням п. 4 ст. 6, що містить вимогу про те, що суди мають бути «створені на підставі закону», є те, щоб судоустрій у демократичному суспільстві не залежав від виконавчої влади, а регулювалося законом, що походить від парламенту [12]. Водночас суд не завжди розуміється як класичний орган судової системи держави. Судом може бути визнаний будь-який орган, який створений на підставі закону, незалежний від виконавчої влади та сторін, має достатній термін повноважень, використовує процедуру, яка надає гарантії законності в кожному конкретному випадку.

Ст. 6 Конвенції гарантується судовий розгляд у розумний термін. Це необхідно для того, щоб правосуддя здійснювалося без зволікань, які можуть підірвати його ефективність і довіру до нього [17, п. 58]. Відповідно до прецедентної практики Суду, термін судового розгляду в цивільних справах відлічується з моменту порушення позову в суді, тоді як до кримінальних справ за-

стосовуються інші правила початку обчислення строку судового розгляду. У контексті вмотивованості судового рішення як гарантії справедливості судового розгляду деякі автори зазначають: «У ст. 6 міститься вимога того, щоб національні суди приводили обґрунтування своїх рішень як у цивільних, так і по кримінальних справах. Суди не зобов'язані надавати докладні відповіді на всі питання, але в тому разі, якщо письмове подання відіграє визначальну роль у результаті справи, суд повинен особливо відзначити його в процесі ухвалення рішення» [2, с. 78].

У контексті судових гарантій у кримінальних справах щодо юридичних осіб вкрай важливим є право мати час і можливість для підготовки свого захисту, що зазначене у ч. 3 ст. 6 ЄСПЛ. Як зазначають деякі фахівці, це право поширюється і на справи цивільно-правового характеру, хоча спочатку воно було сформульовано як право в межах кримінального процесу. Головне завдання судді полягає в забезпеченні належного балансу між дотриманням права мати достатній час для підготовки захисту і вимогою дотримання розумних строків судового розгляду.

Важливим принципом, виробленим і застосовуваним ЄСПЛ, є принцип правової визначеності. Одним з основних елементів цього принципу є заборона на перегляд вступу в законну силу судових рішень. Як зазначав Суд у своїх численних постановках щодо цього питання, принцип правової визначеності ґрунтується на ідеї верховенства права, проголошеної в преамбулі Конвенції. Основний зміст цього принципу полягає в тому, що будь-яке судове рішення не повинно піддаватися сумніву і переглядатися після того, як воно вступило набуло чинності.

Як вказується в постановках ЄСПЛ, порушення, серед іншого, має місце в таких випадках: 1) коли особа, яка не бере участь у справі (прокурор, голова суду), має право оскаржити рішення, яке набрало чинності порядком нагляду; 2) коли оскаржується рішення суду про відмову в прийнятті заяви про перегляд судового рішення порядком нагляду; 3) якщо не встановлено строки, після закінчення яких оскарження рішення, що набрало чинності порядком нагляду, неможливо. Справа *Bumarescu v. Romania* є однією з перших справ, що стосується порушення принципу правової визначеності, а також одним із найбільш часто згадуваних у відповідних постановках ЄСПЛ [10]. У постанові в цій справі Суд вказав, що право на справедливий розгляд справи судом, що гарантується п. 1 ст. 6 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі преамбули Конвенції, яка проголошує, серед іншого, верховенство права як частину спільної спадщини держав – учасниць Конвенції. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який, серед іншого, вимагає, щоб у разі остаточного вирішення справ судами їхні постанови не викликали сумніву.

У постанові в справі «Совтрансавто Холдинг» проти України», заявником по якій була російська юридична особа – акціонерне товариство «Совтрансавто Холдинг», Суд із посиланням на свою постанову в справі *Bumarescu v. Romania* нагадав, що, згідно зі сформованою прецедентною практикою, право на справедливий судовий розгляд, що гарантується п. 1 ст. 6 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі преамбули Конвенції, яка закріплює принцип верховенства права. Одним з основних елементів принципу верховенства права є принцип забезпечення виконання судових рішень, який встановлює, серед іншого, що остаточне рішення, винесене судом, не може більше бути переглянуто [7]. Суд також встановив, що в справі «Совтрансавто Холдинг» проти України» присутні ті самі обставини, що й у справі *Bumarescu v. Romania*, зокрема, Голова Вищого Арбітражного Суду України, Генеральний Прокурор України та їх заступники мали повноваження не погодитися з остаточним рішенням через його скасування. Таке повноваження має дискреційний характер, а отже, остаточні судові рішення можуть бути в будь-який час переглянуті. ЄСПЛ у даній справі констатував, що судова система, яка встановлює процедуру оскарження, а отже, можливість скасування в будь-який час будь-якого остаточного судового рішення, несумісна із принципом забезпечення судової діяльності, який є одним з основних елементів верховенства права за змістом положень п. 1 ст. 6 Конвенції.

Висновки. Отже, в європейській традиції право на доступ до правосуддя, яке передбачає саму можливість звернення до суду в разі правового конфлікту, вважається *conditio sine qua non* (обов'язковою умовою – *О. Д.*) права на справедливий судовий розгляд. Питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є одним із найскладніших і дискусійних, що викликані цілою низкою причин. Варто констатувати, що ЄСПЛ чітко розділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення. ЄСПЛ не вправі встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак вправі вирішити, чи був розгляд справи справедливим.

Крім того, зважаючи на конструкцію ч. 1 ст. 6 Конвенції, можна зробити висновок, що в ній закріплено такі елементи права на судовий захист: 1) право на розгляд справи; 2) справедливості

судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду. Однак, незважаючи на важливість принципу справедливості судового розгляду, ЄСПЛ і дотепер не напрацював якихось формально визначених правил та критеріїв справедливості. В окремих рішеннях ЄСПЛ можна зустріти позицію, що «справедливий розгляд справи» містить такі аспекти належного відправлення правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо.

Список використаних джерел:

1. Алисиевич Е. Юридические лица как субъекты прав, закрепленных в Европейской конвенции о защите прав человека / Е. Алисиевич // Гражданин и право. – 2003. – № 6.
2. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Ст. 6. Право на справедливое судебное разбирательство : прецеденты и комментарии / Нула Моул, Катарина Харби, Л. Алексеева ; Российская академия правосудия. – М., 2001.
3. Ковлер А. Коментарі до ст. 9 Конвенції / А. Ковлер // Європейська конвенція про права людини та Європейська соціальна хартія : право і практика ; под ред. Д. Гомьен, Д. Харріс, Л. Звак. – М. : МНІМП, 1998.
4. Комментарии к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения / под общ. ред. В. Туманова, Л. Энтина. – М. : Норма, 2002.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/995_004.
6. Права человека : постоянная задача Совета Европы / под ред. Л. Архипова ; пер. с англ. А. Иванченкова. – М. : Права человека, 1996.
7. «Совтрансавто-Холдинг» проти України (заява № 48553/99) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://akon1.rada.gov.ua/laws/show/980_043.
8. Airey v. Ireland (№ 6289/73) від 9 жовтня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>.
9. Aхен v. Germany (№ 8273 / 73) від 8 грудня 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr/cn/hudoc>.
10. Brumarescu v. Romania (№ 28342/95) від 28 жовтня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>.
11. Bulves AD v. Bulgaria (№ 3991/03) от 22 января 2009 г. // Правовая система «Гарант».
12. Campbell and Fell v. the United Kingdom (№ 587511/76; 7743/76) від 25 лютого 1982 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>.
13. Sanea Catholic Church v. Greece (№ 25528/94) від 16 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>.
14. Case of Pham Hoang v. France Application №. 13191/87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57791>.
15. Golder v. the United Kingdom (№ 4451/70) від 21 лютого 1975 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.echr.coe.int/echr/en/hudoc.
16. Otto Preminger Institut v. Austria (№ 13470/87) від 20 вересня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>.
16. Н. v. France (№ 10073/82) от 24 октября 1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>.